

نوع مقاله : پژوهشی

بررسی تطبیقی الگوهای معماری آرامگاه‌های ایلام نو (مطالعه موردی: آرامگاه جوبجی، ارجان و ۶۹۳ شوش)

نرگس عبدی‌فر^۱، بهمن فیروزمندی شیره‌جینی^{۲*}، جبرئیل نوکنده^۳

چکیده

سرزمین ایلام واقع در جنوب غربی ایران، مرکز یکی از کهن‌ترین تمدن‌های ایران باستان است. ایلامیان توانستند با ادغام منابع سرزمین‌های پست و بلند به قدرت رسیده، و بیش از هر سلسله قدرتمندی در خاور نزدیک حدود ۲۵۰۰ سال دوام بیاورند. تاریخ طولانی ایلام به سه دوره ایلام قدیم، میانه و نو تقسیم شده است. در دوره ایلام نو، نسبت به دوره ایلام قدیم و میانه، بررسی‌های روشمند و کاوش‌های باستان‌شناسی برای درک بهتر از وضعیت پراکندگی محوطه‌ها و بازشناسی محدوده جغرافیایی به‌صورت ناچیز انجام شده است. با بدست آمدن آرامگاه تل گسر در رامهرمز و آرامگاه ۶۹۳ در شوش، همچنین دو تدفین شاخص در طی عملیات عمرانی در دو منطقه جوبجی/رامهرمز و ارجان/بهبهان، آگاهی بیشتری در خصوص سبک معماری آرامگاه‌های دوره ایلام نوکسب شد. در این پژوهش سعی بر آن شده تا به بررسی سبک معماری آرامگاه‌های شاهی دوره ایلام نو بپردازیم. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و مطالب به‌روش کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد در خصوص سبک معماری آرامگاه‌های ایلام نو، با دو الگوی معماری مواجه هستیم: آرامگاه نوع اول شاخص شوش است و منشأ این نوع آرامگاه‌ها با کمی تمایز از نظر ساختاری، در آرامگاه‌های میان‌رودان و ایلام (قدیم و میانه) قابل مشاهده است. آرامگاه‌های نوع دوم سنگی و بیشتر یادآور گورهای دوره آهن لرستان و مناطق بلند ایلام هستند.

واژه گان کلیدی: ایلام نو، جوبجی، ارجان، شوش، تابوت‌های وانی شکل.

ارجاع: عبدی‌فر، نرگس؛ فیروزمندی شیره‌جینی، بهمن؛ نوکنده، جبرئیل. ۱۴۰۱. بررسی تطبیقی الگوهای معماری آرامگاه‌های ایلام نو (مطالعه موردی: آرامگاه جوبجی، ارجان و ۶۹۳ شوش). نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام. ۷ (۲): ۸۸-۱۰۲.

۱- دانشجوی دکتری گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲- استاد گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول؛ b.firoz@ut.ac.ir

۳- استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۷

مقدمه

ایلامی که امروز از آن سخن می‌گوییم، به منطقهٔ آبرفتی خوزستان محدود نمی‌شد و نواحی کوهستان اطراف خوزستان به‌ویژه فارس را هم در بر می‌گرفت (Steinkeller, 1980: 5). تاریخ ایلام به سه دورهٔ ایلام قدیم (۱۵۰۰ تا ۲۹۰۰/۲۷۰۰ ق. م)، دورهٔ ایلام میانه (۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ ق. م) و دورهٔ ایلام نو (حدود ۵۳۹ تا ۱۰۰۰ ق. م) تقسیم شده است. علاوه بر سه دورهٔ ذکر شده، از سوی پژوهشگران دورهٔ آغاز ایلامی (۲۹۰۰/۲۷۰۰ تا ۳۲۰۰ ق. م) نیز در ابتدای این تقسیمات قرار گرفته است (پاتس، ۱۳۸۵: ۴۷۹). موقعیت جغرافیایی ایلام از جانب غرب به میانرودان و از جانب شرق به سرزمین‌های بلند زاگرس جنوبی محدود می‌شود، با افزایش قدرت نظامی آشور نو در دوره ایلام نو و دامنه نظامی آن به جانب شرق، سرزمین‌های غربی ایلام نو بیش از پیش در معرض حملات آشور قرار گرفت؛ بطوری که سرانجام حکومت مرکزی فرمانروایی ایلام نو در سال ۶۴۶ پ. م در پی حملات مکرر آشوربانیپال پادشاه آشور نو، دچار فروپاشی شد. اما نواحی کوهستانی و شرقی ایلام مانند ایزه، بهبهان و رامهرمز به دلیل دور بودنشان از منطقه میانرودان توانستند کماکان تا حدودی به حیات فرهنگی و اقتصادی خود ادامه دهند (ایمان‌پور، ۱۳۹۶: ۲).

از جمله منابع و مدارک مهمی که از بستر باستان‌شناسی دوره ایلام نو بعد از حملات آشور بانیپال به‌دست آمده، آرامگاه ۶۹۳ در شهر شاهی ۲، لایه ۷ در شوش است که نشان دهنده سبک معماری در سرزمین‌های پست ایلام نو است. همچنین آرامگاه‌های ایلامی سنگی ارجان و جوبجی با تابوت‌های مفرغی U شکل، علاوه بر سبک معماری، شیوه تدفین در آرامگاه‌های سنگی سردابه‌ای این دوره را نشان می‌دهد.

در این پژوهش برای مشخص کردن الگوهای معماری آرامگاه‌های ایلام نو به‌صورت اجمالی به بررسی آرامگاه‌های ایلام قدیم و میانه و مناطق هم‌جوار (میانرودان و لرستان) می‌پردازیم. تا از این طریق به درک درستی از معماری آرامگاه‌ها در این دوره برسیم.

ضرورت و اهداف پژوهش

اهمیت و بزرگی تمدن ایلام بر هیچ یک از پژوهشگران این حوزه پوشیده نیست. فعالیت‌های باستان‌شناختی اعم از کاوش و بررسی‌های پرسش‌محور پیرامون تدفین‌های دورهٔ ایلام نو در ادبیات باستان‌شناسی این دوره بسیار محدود است. در این پژوهش سعی بر آن شده است تا با تمرکز بر روی آرامگاه‌های شاهی دورهٔ ایلام نو مرحلهٔ ۳ ب (۵۳۹-۵۸۵ ق. م) با رویکرد به دوره‌های ایلام (قدیم و میانه) و مناطق هم‌جوار، به الگوی معماری آرامگاه‌های این دوره پی ببریم.

پرسش و فرضیهٔ پژوهش

در پژوهش پیش‌رو تلاش بر این است که به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

- با توجه به کاوش‌های صورت گرفته در شوش، رامهرمز و ارجان، آرامگاه‌های شاهی در دورهٔ ایلام نو دارای چند نوع الگوی معماری بودند؟

- تابوت‌های وانی شکل به‌دست آمده از آرامگاه جوبجی و ارجان، به چه قشر از جامعه تعلق داشته‌اند و منشأ ساخت آن‌ها را باید در کدام منطقه جستجو کرد؟

فرضیه

- این پژوهش نشان می‌دهد در خصوص تدفین‌های ایلام نو، با دو الگوی معماری مواجه هستیم: آرامگاه نوع اول شاخص شوش است و منشأ این نوع آرامگاه‌ها از نظر ساختاری در آرامگاه‌های سلسله‌های قدیم میان‌رودان قابل مشاهده است. آرامگاه‌های نوع دوم، سنگی و بیشتر یادآور گورهای دورهٔ آهن لرستان و مناطق بلند ایلام هستند و از طرف دیگر الگوی منطقه‌ای تأثیر زیادی در ساخت این آرامگاه‌ها داشته است.

- با توجه به بررسی تابوت‌های وانی شکل ارجان، جوبجی و مناطق هم‌جوار، احتمالاً این سنت تدفین بین طبقات اشراف رایج بوده و شاید بتوان آغاز ساخت تابوت وانی شکل را در میان‌رودان در سدهٔ ۸ پ. م جستجو کرد.

روش‌شناسی

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای است. در این پژوهش ابتدا منابع مربوط به مقاله جمع‌آوری و سپس با مطالعه منابع، به استخراج مطالب مربوط به موضوع مقاله پرداخته شد. در کنار این منابع، مدارک باستان‌شناختی حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی واکاوی شد، و در آخر با تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌دست آمده، الگوی معماری در این دوره ارائه گردید.

پیشینه تحقیق

آرامگاه ارجان

-اولین رویداد مهم در منطقه ارجان، کشف آرامگاه کیدین هوتران به‌صورت اتفاقی بود، در ابتدای کار، علی‌محمد خلیلیان و فائق توحیدی برای شناسایی اشیاء درون آرامگاه اعزام شدند، و اشیا را به تهران انتقال داده و گزارشی در این خصوص منتشر کردند، با عنوان:

گزارش بررسی اشیاء آرامگاه ارجان-بهبهان: در این مقاله ماجرای کشف آرامگاه ارجان، معماری آرامگاه ارجان، تابوت فلزی آرامگاه ارجان، وضعیت اسکلت در تابوت، اشیاء مشکوفه در داخل تابوت و اشیای مشکوفه در خارج از تابوت شرح داده شده (توحیدی و خلیلیان، ۱۳۶۱).

-سپس مقاله‌ای با جزئیات بیشتر درباره آرامگاه و گورنهادها به زبان انگلیسی توسط آقای علیزاده منتشر شد که ترجمه آن به فارسی توسط آقای وطن دوست در سال ۱۳۶۵ به چاپ رسید، با عنوان: **آرامگاهی مربوط به عیلام نو در ارجان نزدیک بهبهان** در این مقاله آقای علیزاده به توصیف آرامگاه و اشیاء شاخص درون آن و مقایسه تطبیقی با نمونه اشیاء که در مناطق دیگر به‌دست آمده پرداخته است (علیزاده ۱۳۶۵).

آلوارزمون نیز پژوهش‌های دقیق و متعددی درباره مسائل اواخر تاریخ ایلام نو انجام داده است؛ که مهم‌ترین پژوهش وی در کتابش با عنوان: **آرامگاه ارجان در چهار راه امپراتوری ایلام و ایران** : این کتاب رساله دکتر خاویز الوارز مون است که در سال ۲۰۰۶ نوشته شده و در سال ۲۰۱۰ به عنوان کتاب منتشر یافته است. مبنای مطالعات این کتاب بررسی معماری آرامگاه ارجان و شرح گورنهادهای آن است (Alvarez Mon, 2010).

آرامگاه جوبجی

- در اردیبهشت ماه سال ۱۳۸۶، آرامگاه جوبجی از دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب، به طور اتفاقی در ۷ کیلومتری جنوب شرقی رامهرمز در جنوب شرقی خوزستان، در میان دو روستای جوبجی و ده یور از توابع این شهرستان در ضمن عملیات عمرانی سازمان آب و برق استان خوزستان هنگام حفر کانال آب در حالی که بیشتر آن منهدم شده بود کشف و به دنبال آن کاوش نجات بخشی روشمند آن در یک فصل با مجوز شماره ۹۰۱/۲۵۱ مورخ ۱۲ اسفند ۱۳۸۶ به مدت ۶۰ روز در ماه‌های اردیبهشت، خرداد و تیر صورت گرفت. با توجه به گستره آثار، در هنگام کاوش نجات بخشی گمانه زنی به منظور تعیین حریم محوطه در آذر ماه و دی ماه سال ۱۳۸۸ انجام گرفت (شیشه گر، ۱۳۹۳).

در خصوص آرامگاه جوبجی و گورنهادهای درون آن، خانم آرمان شیشه‌گر کاوشگر محوطه جوبجی مقالات و کتابی در این خصوص منتشر کرده است، که در ذیل به آن اشاره می‌شود.

جوبجی، آرامگاه سلطنتی از دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب (۵۳۹-۵۸۵ پ. م) (رامهرمز خوزستان): خانم آرمان شیشه گر در این مقاله ضمن معرفی معماری آرامگاهی جوبجی و معرفی گورنهادهای بی نظیر آن، به ویژه با توجه به نام‌های حک شده بر کتیبه‌های آن و همچنین دوره تاریخ عیلام نو در مرحله ۳ ب و پادشاهی به نام شوتور ناهونته پسر ایندد پرداخته است (شیشه گر، ۱۳۹۰).

آرامگاه دو بانوی ایلامی از خاندان شاه شوتور ناهونته پسر ایندد-دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب (حدود ۵۸۵ تا ۵۳۹ ق. م): این کتاب توسط خانم آرمان شیشه گر در پنج فصل نوشته شده است -فصل اول: به جغرافیای طبیعی، زمین شناسی، محیط زیست و باستان شناسی استان خوزستان و رامهرمز؛ فصل دوم: نگاهی به عیلام، فصل سوم: کاوش در محوطه باستانی جوبجی؛ فصل چهارم یافته های کاوش؛ فصل پنجم: نتایج پژوهش های میان رشته ای است (شیشه گر، ۱۳۹۳).

جوبجی، آرامگاه سلطنتی از دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب (۵۳۹-۵۸۵ پ. م) (رامهرمز خوزستان): خانم آرمان شیشه گر در این مقاله ضمن معرفی معماری آرامگاهی جوبجی و معرفی گورنهاده های بی نظیر آن، به ویژه با توجه به نام های حک شده بر کتیبه های آن و همچنین و دوره تاریخ عیلام نو در مرحله ۳ ب و پادشاهی به نام شوتور ناهونته پسر ایندد پرداخته است (شیشه گر، ۱۳۹۰).

دو شاهزاده عیلام نو و تدفین های آن ها: خانم شیشه گر در این مقاله به آرامگاه جوبجی، زنان آرمیده در گورها و گورنهادهای شاخص آن می پردازد (شیشه گر، ۱۳۹۶).

آرامگاه ۶۳۹

در مجموعه حفاری ها و کاوش های انجام گرفته در تپه باستانی شوش، اطلاعاتی مربوط به آرامگاه های ایلام نو از میان یافته های چند سرپرست قابل مشاهده است، که یکی از یافته ها مربوط به کاوش های میروشیجی در سال های ۱۹۷۵ تا ۱۹۷۷ در شهر شاهی (لایه های ۷ و ۶) انجام گرفته است. لایه ۷ مربوط به آرامگاه ۶۹۳ شهر شاهی شوش است که میروشیجی گزارش مفصلی از آن ارائه می دهد (Miroshedji, 1981).

تابوت های وانی شکل: در خصوص تابوت های وانی شکل خانم یاسمینا ویکس در پایان نامه دکتری خود تحت عنوان: شیوه های تدفین بابلی، آشوری و ایلامی در محدود زمانی قرن هشتم و ششم ق. م به بررسی و توصیف تعداد کمی از تابوت های برنزی منحصر به فرد «وانی شکل» است که در قرن ۸ تا ۶ قبل از میلاد ها از بابلی، آشوری و ایلامی بدست آمده می پردازد (Wicks, 2012).

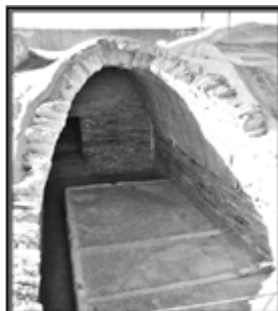
بررسی آرامگاه های ایلامی

پیشینه غنی ایلام در ساخت آرامگاه ها بدون شک نقش به سزایی در معماری آرامگاه های دوره ایلام نو ایفا کرده است؛ و ادامه الگوی معماری گذشته امری طبیعی به نظر می رسد. برای روشن تر شدن میزان تاثیر بر دوره مذکور به بررسی تعدادی از آرامگاه های ایلامی قدیم و میانه می پردازیم.

آرامگاه XIII و آرامگاه XI از شهر شاهی A شوش بدست آمده اند و تاریخ آنها به دوران ایلام قدیم بازمی گردد. درخصوص ساختار معماری آرامگاه های مذکور، یک ساختمان مستطیل شکل سردابه ای با طاق هلالی که در داخل زمین حفر گردیده است و ورودی قبر یک حفره مربع یا دایره ای که به پلکانی ختم می شود (Ghirshman, 1966: 8 & Ghirshman, 1965: 5). در شوش منطقه شماره دو شهر شاهی B که توسط دومنکم حفاری شده است، دو آرامگاه بدست آمد X XI X و X X X نام گذاری و توسط حفار به دوران ایلام میانه تاریخ گذاری گردیده است. شیوه های معماری روی هم رفته ادامه همان شیوه های دوره پیشین ایلام بوده است؛ و شامل یک اتاق با طرح مستطیل شکل از آجر پخته با طاقی هلالی است و ورودی آن شامل یک اتاق مستطیل شکل هم سطح اتاق تدفین است (Demecquenem, 1943: 51, 53).

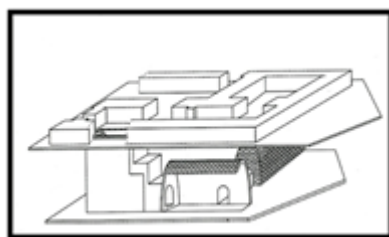
یکی از قدیمی ترین بقایای فرهنگی متعلق به ایلام میانه آرامگاه تپتی اهر و آرامگاه دسته جمعی است که در هفت تپه شناسایی شده اند. این محل در بخش جنوب غربی دشت خوزستان واقع شده است. آرامگاه شاهی تپتی اهر تماماً از آجر ساخته شده است. این بنا حدود ۱۰ متر طول و بلندی آن از کف اتاق تا زیر تاق هلالی در حدود ۳/۷۵ متر است. یک سکوی بزرگ که بیشتر سطح کف اتاق را می پوشاند و اطراف آن را دیوارکی محدود می کند. دو دیوارک مشابه طول سکو را به سه بخش تقسیم می کنند. در بخش شمالی هفت جسد که کنار هم بر پهلوی راست خوابانده شده بودند، یافت شدند. در بخش جنوبی دو جسد قرار داشت (شکل ۱). آرامگاه دسته جمعی در غرب آرامگاه تپتی اهر قرار دارد. گرچه این بنا نیز از آجر و ملاط گچ ساخته شده

و پوشش آن طاق ضربی هلالی است، اما از لحاظ ابعاد بسیار کوچک‌تر از آرامگاه تپتی اهر است. در مجموعه ۲۳ جسد در این آرامگاه به‌صورت دسته‌جمعی دفن شده بودند (مجیدزاده، ۱۳۸۶: ۷۵).

شکل ۱- آرامگاه تپتی اهر در هفت تپه (مجیدزاده، ۱۳۸۶: ۱۳۶)

کاخ سرداب (کاخ زیرزمین، کاخ مردگان، قصرهپیوگیوم) ساختمانی با نقشه کاملاً متفاوت در چغازنبیل قرار گرفته است. مصالح به‌کار رفته در ساخت بنای این آرامگاه‌ها آجر و خشت همراه با ملات گچ و گل بوده است. کف اتاق تدفین از آجر یا خشت فرش شده و تمام فضای اتاق با اندود گچ سفید شده است (گیرشمن، ۱۳۷۵: ۱۳۵). این بنا در سطح بسیار جالب بود، اما معلوم شد که زیرزمین جالب توجه‌تر است، آنجا که گیرشمن پنج گور عظیم زیرزمینی با طاق قوسی یافت که همه از آجر ساخته شده بودند. راه رسیدن به هرکدام از آن‌ها از طریق راه‌پله‌ای با هفده پلکان (در گور ۵ شانزده پلکان) بود، اما خود گورها نقشه متفاوتی داشتند. این گورها عظیم بودند و بلندی سقف هلالی اتاق‌ها طبق چیزی که پلکان بسیار شیب‌دار نشان می‌دهد در کل به حدود ۴ متر می‌رسید و کف اتاق‌های گورها تا ۵/۲۵ متر زیر کف کاخ فوقانی قرار داشتند (گیرشمن، ۱۳۷۵: ۸۹-۹۰) (شکل ۲).

شکل ۲: طرح کاخ مردگان در چغازنبیل (عبدی، ۱۴۰۱: ۱۱۸)

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در خصوص آرامگاه‌های شاهی، در دوره ایلام قدیم و میانه بنایی ساخته می‌شود و افراد در این ساختمان‌ها یا به‌صورت منفرد یا دسته‌جمعی دفن می‌شوند.

در این شیوه چند نوع آرامگاه قابل تشخیص است که شامل موارد زیر می‌شود:

آرامگاه سردابه‌ای: این آرامگاه‌ها دارای یک ساختمان سردابه‌ای با طاق هلالی هستند. در داخل زمین حفر شده و دارای یک حفره ورودی و یک اتاق تدفین هستند. در برخی از آن‌ها سکوهایی به‌صورت نیمکت در کنار دیوارها ساخته شده که جسد روی آن‌ها قرار می‌گرفته است.

آرامگاه سردابه‌ای دارای پلکانی با سقف هلالی: این نوع آرامگاه‌ها در کل مانند نمونه‌های قبلی هستند؛ با این تفاوت که راه دسترسی به اتاق تدفین از طریق یک رشته پلکان صورت می‌گیرد. در برخی از آن‌ها دو اتاق تدفین ساخته شده است. سقف پلکان و اتاق تدفین به‌وسیله طاق هلالی پوشیده شده است. مصالح به‌کار رفته در ساخت بنای این آرامگاه‌ها آجر و خشت همراه با ملات گچ و گل بوده است. کف اتاق تدفین از آجر یا خشت فرش شده و تمام فضای اتاق با اندود گچ سفید شده است.

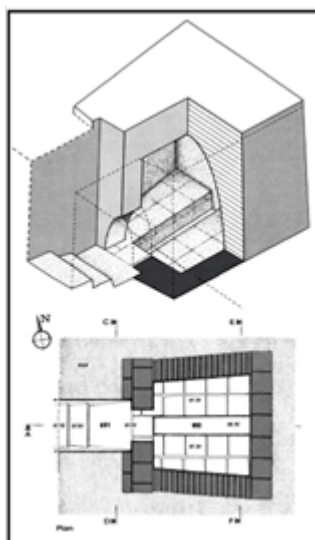
این نوع الگوی معماری که در آرامگاه‌های ایلام در شوش قابل تشخیص است، متأثر از سنت های تدفینی در این منطقه بوده و با توجه به قدمت شوش، تا دوره بعدی (ایلام نو) ادامه یافته که امری کاملاً طبیعی است.

ایلام نو:

در ارتباط با آرامگاه‌های ایلام نو با توجه به اطلاعات محدودی که در این خصوص به دست آمده، مشخص کردن سبک معماری برای آرامگاه‌های این دوره مشکل است؛ ولی با توجه به این که آرامگاه‌های ارجان و جوبجی تا حدودی هم از لحاظ نحوه ساخت آرامگاه و مصالح استفاده شده مشابه هم هستند، و از سوی دیگر آرامگاه تل گسر در رامهرمز تا حدودی قابل مقایسه با آرامگاه‌های ۶۹۳ شوش است، می‌توان ادعان داشت دو الگوی معماری بر اساس شرایط در دوره ایلام نو وجود داشته است.

آرامگاه ۶۹۳:

میروشیجی در شهر شاهی A در شوش بین سال‌های ۱۹۷۵-۱۹۷۷ گورهای خشتی را کاوش کرده است که معماری یکی از آن ها در لایه ۷ ب به دست آمده و شماره ۶۹۳ (میروشیجی، ۱۳۷۶) نام‌گذاری شده است. آرامگاه مذکور با آجرهای خام به شکل مستطیل به ابعاد: طول ۲/۸۰ متر، عرض ۲/۷۵ متر و عمق حدوداً ۱/۲۵ متر است. در ابتدای ورودی دو پله که هر کدام دارای ارتفاع ۰/۱۵ متر است، دیده می‌شود. در حفاری انجام شده مشخص شد که سنگفرشی متشکل از سه ردیف هفت‌تایی از آجر گور مرکزی را فرش کرده است و دیوارهای آرامگاه روی این سنگفرش قرار گرفته‌اند. دیوار اصلی به عرض حدود ۷ آجر و ارتفاعش کمتر از ۱۷ آجر است.

شکل ۳- آرامگاه ۶۹۳ شهر شاهی شوش (Miroshedji, 1981: 52)

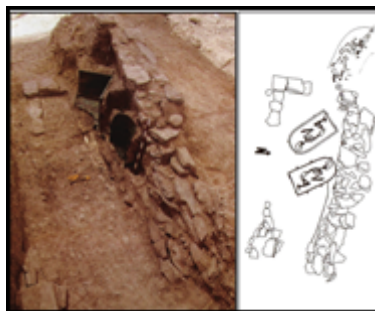
در دیوار مرکزی بین ششمین و نهمین آجر، تاقچه‌ای قوسی شکل با عرض ۰/۳۵ متر و ارتفاع ۰/۲۵ متر و عمق نامعلوم ایجاد گردیده است. دیوار بنا با ارتفاع ۱۸ ردیف آجر و به ضخامت ۱/۵ آجر باقی مانده است. در ورودی که یک متر عرض دارد و کاملاً نزدیک به گودال ورودی است، تاقی با عرض نیم آجر و در ۰/۶۰ متر از کف واقع شده است. دیوار، کف اتاق دفن، درگاه در ورودی، تاقچه‌ها (سکوه‌های دفن) و آخرین پله‌ها از کاهگل به ضخامت ۳ سانتی‌متر ایجاد شده و با لایه‌ای نازک از مواد مایل به سفید پوشانده شده است. استخوان‌های ۶ انسان که خوب باقی نمانده و با تدفین‌های پی‌درپی زیرو رو شده و ریزش تاق‌ها باعث شده که جای هدایا دقیق مشخص نباشد نیز یافت شدند. بعد از شش تدفین در آرامگاه بسته شده و در آن با کوزه‌ای کروی شکل بزرگ مسدود شده بود (Miroshedji, 1981) (شکل ۳).

تل گسر

حفاری‌هایی با رهبری مک کان در چهار تپه تل گسر در رامهرمز، دو تدفین ایلام نوینی را آشکار ساخت (L-M) که تاریخ ایلام نو برای آن‌ها در نظر گرفته شد. تدفین L با یک لوح گلی پوشانده شده بود. سقف آن تا حدودی شبیه آرامگاه ارجان و دیوارهای کناره تدفین با آجر ساخته شده بود که روی آن‌ها را اندود کرده بودند. اندازه آجرها قابل مقایسه با تدفین‌های ۷۳۶ و ۶۹۳ شوش (شهر شاهی II لایه ۷ B) هستند (Alvarez-Mon, 2010). در این بنا از خشت‌های مربع شکل به ابعاد ۳۹-۴۰ سانتی‌متری استفاده شده است و ملات به کار رفته در این بنا گچ است (Carter, 1994: 71).

آرامگاه جوبجی

در دشت رامهرمز بین دو دهکده جوبجی و ده‌پور در ۷ کیلومتری جنوب شرقی رامهرمز در کنار رود اعلاء، آرامگاهی مربوط به دو شاهزاده ایلامی (شیشه‌گر، ۱۳۹۶: ۲۰۲) به‌طور اتفاقی ضمن عملیات عمرانی در سال ۱۳۸۶ خ/ ۲۰۰۷ م کشف شد (علیزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۴۶). آرامگاه جوبجی سازه‌ای سنگی از دو اتاقک مستطیل شکل است، و از تخته سنگ‌هایی به اندازه گوناگون که بزرگترین سنگ موجود ۵۶ سانتی متر درازا و ۱۱ سانتی متر ضخامت و پهنای آن در دیوار پنهان است. با ملات گل، گچ و شن ریز و درشت رودخانه ای است، درون ساختار طبیعی محل که سنگ‌های ریز و درشت رودخانه‌ای است، حفر شده است. بستر شنی و ساختار سنگی آرامگاه، باعث شده تا طغیان‌ها و سیلاب‌های مکرر رودخانه اعلاء در آرامگاه نفوذ کرده و آرامگاه را در میان نهشته‌ها مدفون کند. ابعاد آرامگاه ۴۵۰*۲۲۰*۲۳۰ سانتی‌متر است. از بلندای دیوار شمالی آن پس از تخریب، ۱۲۰ سانتی‌متری یعنی ۱۳ رج باقی است (شیشه‌گر، همان) از دیوار جنوبی و غربی نیز فقط یک ردیف و یک رج باقیست دیوار شرقی نیز که قطور است و با سه سنگ ساخته شده و یک رج آن در محل تلاقی با دیوار شمالی و دو رج از آن در محل تلاقی با دیوار جنوبی سالم مانده حدود ۹۰ سانتی متر عرض دارد. تخریب بیش از حد، تشخیص ورودی آرامگاه را غیر ممکن کرده است، اما شاید در جانب شرقی بوده که دیوار قطور داشته است. گو اینکه تخریب بیش از حد آن، هرگونه اظهار نظر قطعی را منتفی می‌کند. بقایای اندک دیواره غربی، پس از حدود ۶۰ سانتی متر بلندای که شامل شش رج سنگ چین می‌شود، به طور پلکانی خیز گرفته است و به شکل طاقی هلالی در آمده است. در کنار دیوار غربی آرامگاه سکویی مسطح با بستری شنی و روی آن استخوان حیوانات، چند خمره بزرگ، ظروف آبخوری و... روی هم قرار گرفته شده است. یک تخته سنگ بزرگ و مسطح (در حدود ۸۰ در ۶۵ سانتی متر) در میان خاک‌های بیرون ریخته از کانال آب بر دیوار شمالی آرامگاه مشاهده شد که به نظر می‌رسید از جای اصلی خود به کنار افتاده و روی بخشی از جایگاه پیشکش را پوشانده بود. ناگفته نماند که پیش از رویداد حفر کانال نیز سطح تپه، به وسیله کارخانه سنگ شکن مجاور تا سقف آرامگاه تسطیح شده بوده و ممکن است سنگ‌های پوشش آرامگاه از همین طریق از میان رفته و فقط همین یک تخته سنگ آن باقی مانده باشد براساس ساختار آرامگاه برای پوشش بنا دو فرض را می‌توان در نظر گرفت ۱- پوشش بنا به صورت سقف خرپشته ای با سنگ‌هایی به طول حدود ۱۴۰ سانتی متر که از دو طرف به هم تکیه داده شوند، قابل تصور است ۲- سقف باید با استفاده از سنگ‌های کوچک لوحی، مشابه آنچه در دیوارهای آرامگاه به کار رفته و با روش چیدمان سقف خرپشته ای خشتی ساخته شده باشد. از بخش اندک باقیمانده از کف آرامگاه به نظر می‌رسد که با قلوه سنگ و ملات گچ اندودی از گچ به ضخامت حدود ۲/۵ سانتی متر و گویا در دو مرحله ساخته شده و یا به عمد سطوح زیر تابوت‌ها با دیوارکی از هم جدا کرده اند و حدود ۱۰ سانتی متر، زیرسازی تابوت شرقی بلندتر است. شاید هم کف آرامگاه به دو بخش تقسیم شده به طوریکه بخش شرقی به شکل طبقه ای، ۱۰ سانتی متر بلندتر از بخش غربی بوده است. بنا به به صورت دو اتاق مستطیل شکل در آمده است (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۵۹) (شکل ۴).

شکل ۴- قسمت‌های باقی‌مانده از آرامگاه جوبجی (شیشه‌گر، ۱۳۹۳)

آرامگاه ارجان

یکی دیگر از آرامگاه‌های ایلام نو آرامگاه ارجان است، که در حدود ۱۰ کیلومتری شمال بهبهان در حاشیه رودخانه مارون و شمال شهر قدیم ارجان در استان خوزستان واقع شده است. این آرامگاه در پاییز سال ۱۹۸۲، هنگامی که بولدوزری برای ساختن سدی روی رودخانه مارون مشغول صاف کردن زمین بود، حفره‌ای پدیدار شد و پس از وارد شدن به آن یک اتاق زیرزمینی مستطیل شکل حاوی یک تابوت نمایان شد. بنای مذکور از نظر معماری دارای پلان مستطیل شکل با ارتفاع ۱۳۶ سانتی‌متر و به ترتیب طول و عرض ۲۵۰ و ۸۸-۹۰ سانتی‌متر بنا شده است. دیوارهای آرامگاه با یازده ردیف سنگ چینی با ملات گچ بالا آمده (به جز دیوار جانب ضلع شرقی) و دو ردیف بالا به‌منظور ترازبندی و تنظیم برای احداث است. سطح اتکای مناسب برای سنگ‌های پوشش روی آرامگاه با یک ردیف قالب گچی شمش‌گیری شده، و اختلاف سطح در کلیه دیوارها از بین رفته است. فاصله بین سنگ‌ها و حتی روی آن‌ها در ابتدا با گچ اندود شده و کف آرامگاه نیز دارای لایه‌ای از گچ است (توحیدی و خلیلیان، ۱۳۶۱: ۲۴۲-۲۵۰). پوشش سقف جمعاً به‌وسیله پنج تخته‌سنگ بزرگ نامنظم روکش شده با قیر پوشانده شده است (علیزاده، ۱۳۶۵: ۲۶۶). در کل کارکترهای گونه‌شناسانه قابل توجه از آرامگاه تدفینی ارجان (مهم‌ترین ویژگی سبکی آرامگاه تدفینی ارجان) ترکیبی از سنت تدفینی سرزمین‌های بلند و سرزمین‌های پست است. استفاده از لوحه‌های سنگی برای ایجاد آرامگاه تدفینی (به انضمام پوشش سقف)، سنت تدفینی سرزمین‌های بلند ایلام است، اما شبیه سنت‌های سرزمین‌های بلند زاگرس موجود در پشت‌کوه لرستان در طول عصر آهن ۳ نیز است. ستفاده از پلاستر گچ در دیوارها و کف و طراحی متقارن مقبره که ادامه سنت مشترک سرزمین‌های پست و بلند ایلام است که ادامه آن را باید در دو سرزمین شوش و رامهرمز جستجو کرد (Alvarez- Mon, 2010: 21, 22) (شکل ۵).

شکل ۵- آرامگاه ارجان، بهبهان (آرشیو میراث فرهنگی بهبهان)

مطالعه تطبیقی آرامگاه‌های ایلام نو با مناطق همجوار

پیشینه آرامگاه‌های شاهی در میانرودان به سلسله‌های اولیه میانرودان مربوط می‌شود. قبور شاهان اور از سوی «لیونارد وولی» در اور کشف شده‌اند، و بازه زمانی آن‌ها به ۲۳۵۰-۲۶۰۰ ق. م باز می‌گردد (کرافورد، ۱۳۹۵: ۱۵۳) (شکل ۶). این گورها از چند اتاق در زیر زمین تشکیل شده‌اند، که سقف آن‌ها به‌شکل هلالی از خشت است و دیوارها نیز از سنگ آهک و آجر ساخته شده‌اند. گل نیز به عنوان ماده چسبنک، و از گچ برای پوشش دادن دیوار داخلی و صاف کردن زمین استفاده کرده‌اند

(مجیدزاده، ۱۳۹۴: ۹۳). از نمونه این گورها می‌توان به مقبره ملکه شاب‌آد ۱ در اور اشاره کرد (Woolley, 1934: 73). این سبک معماری آرامگاهی تا دوره دوره بابل قدیم (۱۷۵۰-۱۷۹۲ ق. م) ادامه پیدا کرد مانند آنچه در محوطه سبب بر اثر فعالیت باستان‌شناسان به دست آمده، این قبور سردابه‌ای به شکل مستطیلی از آجر ساخته شده و سقف آن به حالت گرد (حلقه ای) مانند نعل اسب، و کف آن با خشت پخته فرش شده بود (النجفی، ۱۹۸۸: ۹۱).

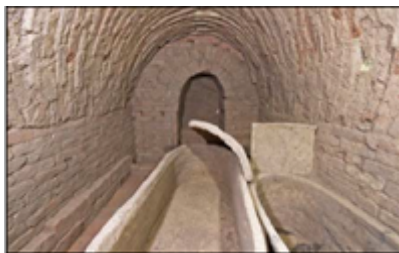
شکل ۶- گورستان سلطنتی اور - سلسله قدیم دو (پیغمبری، ۱۳۹۳: ۲۱۵)

در دوره آشور میانه (۹۱۲-۱۵۰۰ ق. م) در شهر آشور در سال ۱۹۷۹ میلادی گورهای شناسایی شده‌اند که به گورهای فرمانرویان معروف هستند. یکی از گورها شامل چهار اتاق تدفینی ساخته شده از خشت خام با طاق‌های هلالی است (العراق، ۱۹۸۰: ۳۳).

شیوه های تدفین آشور نو (۶۱۲-۹۱۱ ق. م) روی هم رفته ادامه همان شیوه‌های دوره پیشین در بین‌النهرین بوده است (حنون، ۱۹۷۶: ۲۳۷). در سال ۲۰۰۸ میلادی در محله عاره‌بان قدیم که در شمال غرب قلعه اربیل عراق واقع شده است، قبری شناسایی شد به شکل مستطیل که با خشت‌های مربع ساخته شده بود. عمق آن نسبت به زمین‌های اطراف به اندازه یک متر زیر زمین و با آجر بنا شده بود (ابراهیم، ۱۹۸۳: ۱۵۸). این قبر به دو بخش اصلی تقسیم شده: ۱- اتاق کوچک آجری که به صورت چهار ضلعی و دارای پوشش هلالی است. ۲- اتاق اصلی که به شکل مستطیل است. بعد از خارج شدن خاک داخل قبر و پاک کردن داخل آن، دو تابوت و پنج اسکلت در داخل آن شناسایی شده است (گزارش کاوش، ۲۰۰۹: ۲۱-۲۰) (شکل ۷). براساس کاوش‌های باستان‌شناسی بر ما روشن شده است که گورهای آشوریان در دوره‌های بعد، از جمله بابل نو مجدداً استفاده شده‌اند. مشخصه این گورها شامل یک یا چند اتاق با سقفی هلالی است که عمدتاً با مصالح آجر ساخته شده‌اند (الوردی، ۲۰۰۶: ۷۰).

بررسی ساختار معماری آرامگاه‌های سلسله‌های اولیه (۲۳۵۰-۲۶۰۰ ق. م) تا دوره آشور نو (۶۱۲-۹۱۱ ق. م) در میانرودان نشان می‌دهد این آرامگاه‌ها در داخل زمین حفر شده‌اند، دارای یک ساختمان سردابه‌ای با طاق هلالی و با فضای مربع یا مستطیل شکل که از یک یا چند اتاق تدفین تشکیل شده‌اند و دارای ورودی‌های تاق دار و برخی دارای پله‌هایی جهت ورود بوده‌اند. در برخی از آن‌ها سکوهایی به صورت نیمکت در کنار دیوارها ساخته شده که جسد روی آن‌ها قرار می‌گرفته است. مصالح به کار رفته در ساخت این آرامگاه‌ها آجر و خشت و کف اتاق تدفین از آجر یا خشت فرش شده و گاهی از گل نیز به عنوان ماده چسبناک، و از گچ برای پوشش دادن دیوار داخلی و صاف کردن زمین استفاده کرده‌اند. این سبک معماری آرامگاه‌ها با اتاق‌هایی با سقف هلالی در ایلام شاخص شوش بوده و در قسمت‌هایی از شهر شاهی و آپادانا طبق گزارش‌ها، بدست آمده است.

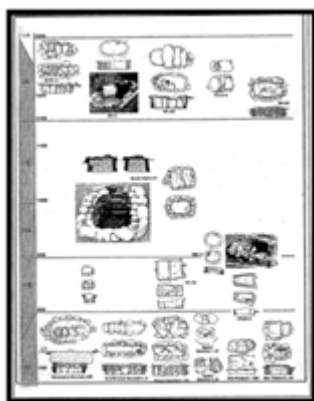
درمجموع این الگوی معماری آرامگاهی با خشت و تاق هلالی، به نظر می‌رسد بر اساس برهم‌کنش‌های منطقه‌ای میان دو سرزمین میانرودان و ایلام، و همچنین شرایط اقلیمی مشابه هر دو سرزمین، ایجاد گردیده است.

شکل ۷- درون یکی از اتاق‌های گورمحلۀ عاره‌بان (گزارش کاوش، ۲۰۰۹: ۱۵)

آرامگاه‌های لرستان

در منطقه لرستان به علت کوچ‌نشینی مردمان در پیش از تاریخ در حفاریات باستان‌شناسی به معماری مسکونی کمتر برخورد شده است و آثار منطقه بیشتر از قبرستان‌ها به دست آمده است. در لرستان اکثر قبرستان‌ها پرت و دور افتاده هستند و ارتباطی با زیستگاه ندارند. این موارد در اکثر قبرستان‌های هزارۀ اول ایران نیز صدق می‌کند. در ساختن قبور به‌طور کلی از سنگ در فرم‌های مختلف استفاده شده است. دیوارها از چندین ردیف سنگ تراشیده لاشه که بین سنگ‌های درشت از قلوه‌سنگ‌های ریز برای پر کردن درزهای گور استفاده شده است و در این دیوارها از هیچ ملاتی استفاده نشده است. برای پوشش قبور از سنگ‌های یک‌پارچه و بزرگ استفاده کرده‌اند. در بعضی از مواقع از یک قطعه سنگ عمودی و صاف به منظور درب ورودی در یک ضلع قبور استفاده شده است. از جمله این گورستان‌ها بردبال، ورکبود، پایکال، چغامائیل بک، سرتنگ، سلحشوری شورابه و چمزی مومه است (عبداللهی، ۱۳۸۰: ۱۴۹) (شکل ۸). ویژگی‌های برخی از قبور لرستان در تپه گوران، تپه جازعلی و به‌ویژه تپه جمشیدی را می‌توان در قبور ایلامی نو چون ارجان و جوبجی یافت. مهم‌ترین مشخصات این تدفین، نظیر سه دیوار ساخته شده از سنگ و دیوار چهارم متشکل از خاک طبیعی و یک سقف سنگی صاف است (علیزاده، ۱۳۶۵: ۲۸۵).

شکل ۸- ساختار قبرستان‌ها و آرامگاه‌های عصر آهن پشت‌کوه لرستان (Alvarez-mon, 2010)

آرامگاه‌های فارس

در استان فارس، گورهایی با معماری سنگی در کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمده است. این گورها با سنگ لاشۀ بزرگ ساخته شده و سقف آن‌ها برخلاف معماری آرامگاه‌های غرب که تخت است، هلالی شکل بوده و ملات آن گچ و آهک است. نمونه بارز آن، گوری در تل ژالیان است. تپه ژالیان در مشرق فارس در دشت فسا نزدیک تنگۀ موری واقع شده است. در این تپه حدود دویست قبر منفرد در روی تپه وجود داشت. مصالح این قبرها از سنگ لاشۀ تراشیده بزرگ که با پنج یا شش ردیف سنگ منفرد، گوری به‌طول ۱/۴۰ متر، عرض ۶۰ سانتی متر و عمق نیم‌متر ساخته می‌شد. سقف گورها هلالی شکل و ملاط آن ها گچ و آهک است. (Miroshedj, 1974: 4-5).

آرامگاه‌های سنگی با فضای مستطیل شکل از دیوارهای با تخته‌سنگ‌های تراشیده و تراشیده ساخته می‌شد. سقف آن‌ها بیشتر پوششی از تخته‌سنگ‌های بزرگ داشتند و کف آن‌ها با خاک نرم کوبیده یا با سنگ هموار می‌گردید. این آرامگاه‌ها در گودالی در زمین کنده و آماده می‌شدند. نمونه اصلی این آرامگاه‌ها در منطقه لرستان و مناطق فارس به دست آمده است. این سبک معماری علاوه بر آرامگاه‌های مناطق ذکر شده در آرامگاه ارجان و تا حدودی آرامگاه جوبجی نیز قابل تشخیص است. با

توجه به مدارک باستان‌شناسی بدست آمده ارتباط ایلام نو با مناطق لرستان و فارس مشخص گردیده، پس این برهمکنش می‌تواند در فرهنگ و سنت مردمان ایلام نو تاثیر گذاشته باشد. از طرف دیگر با توجه به اقلیم منطقه یعنی قرارگیری آرامگاه ارجان در منطقه‌ای تقریباً کوهستانی و همچنین مدفون شدن آرامگاه جوبجی در دل تپه باعث به وجود آمدن الگوی معماری آرامگاه‌های سنگی در این مناطق گردیده است.

بررسی تابوت وانی (U) شکل به‌دست آمده از جوبجی و ارجان و مناطق همجوار

در دوره ایلام گاهی در درون آرامگاه‌ها اجساد را درون تابوت قرار می‌دادند که این تابوت‌ها در واقع محفظه‌هایی بودند که از پیش آن را آماده می‌کردند تا در مراسم تدفین از آن برای خاکسپاری اجساد استفاده کنند. اکثر این تابوت‌ها سفالی بوده ولی در ساخت آن‌ها از سنگ، برنز و چوب نیز استفاده می‌شده است (چایچی و دیگران، ۱۳۸۱: ۴۶).
رسم تدفین در تابوت در ایلام به هزاره سوم پ. م باز می‌گردد. گیرشمن آرامگاهی در لایه هفتم شهر شاهی B به‌دست آورد و تاریخ آن را به ۲۱۰۰ ق. م نسبت داده است. داخل این گور یک تابوت به‌شکل وان، برگشته روی جسد که جسد نیز روی کفیوشی آجری قرار گرفته است قرار داشته. تابوت مورد نظر کاملاً بدن جسد را نپوشانده، به‌گونه‌ای که استخوان‌های پا و دست چپ از تابوت خارج بوده است (Ghirshman, 1968: 7). از دوره سلسله‌های اولیه اور از معبد نین گیسو در گیسو بین‌النهرین یک تابوت وانی شکل از جنس سنگ آهک کشف شده که روی آن نقش برجسته‌هایی حک شده است. به این تابوت بر اساس گزارش‌های باستان‌شناسی تاریخ ۲۳۵۰-۲۵۰۰ ق. م را نسبت داده‌اند (Wicks, 2012: 26) (شکل ۹).

شکل ۹- تابوت وانی شکل سنگی از دوره سلسله‌های اولیه گیسو (Wicks, 2012: 124)

در دوره ایلام نو III تابوت‌های مفرغی (U) شکل، در آرامگاه‌های جوبجی و ارجان ظاهر شدند، که شیوه تدفین در آرامگاه‌های سنگی سردابه‌ای ایلام نو را نشان می‌دهند که تا پیش از این استفاده از تابوت فلزی در دوره ایلام نو بی‌سابقه بوده است. تابوت جوبجی و ارجان با نمونه مفرغی، مسی و سفالی / گل پخته U شکل دیگری از برخی کاوش‌های ایران و میان‌رودان و آناتولی شرقی که برخی به‌صورت غیر مجاز به موزه‌های جهان راه افتاده‌اند، قابل مقایسه هستند. این تابوت‌ها از سده ۸ تا دوره هخامنشی شناخته شده‌اند.

تابوت ارجان

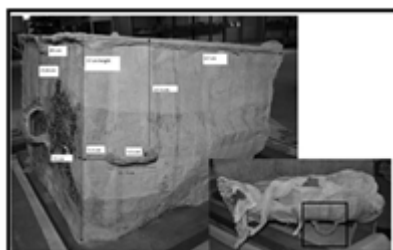
آرامگاه ارجان حاوی تابوتی مفرغی وانی شکل به ابعاد ۱۳۲*۶۰*۶۰ سانتی‌متر است. این تابوت به‌شکل یک درگاه با تاق هلالی شکل است و در بدنه دارای چهار دسته است؛ دو دسته در قاعده صاف و دو دسته در سطح جانبی که نیمه‌استوانه‌ای شکل هستند. لبه آن برگشته و دارای سطحی صاف در حدود ۴ سانتی‌متر است. بر روی در تابوت نیز آثار دو دسته در انتهای آن دیده می‌شود. بدنه تابوت به‌صورت پرچ شده ساخته شده است. تابوت فلزی آرامگاه ارجان را از نظر فرم با تابوت‌های سفالی ایلامی می‌توان مقایسه کرد، ولی از نظر تکنیک و اجرای تزیینات میخ‌های برجسته در لبه پایینی و بالایی و محل اتصالات قطعات در نوع خود بی‌بدیل می‌باشد. آزمایش‌ها انجام گرفته بر روی ۶ قطعه از استخوان‌های به‌دست آمده مشخص شده است که استخوان‌ها مربوط به مردی ۴۰ تا ۵۰ ساله هستند و جسد به‌صورت جنینی دفن شده است (توحیدی و خلیلیان، ۱۳۶۱: ۲۶۰-۲۵۴ & Alvarez - Mon, 2010: 29) (شکل ۱۰).

شکل ۱۰- تابوت مفرغی آرامگاه ارجان (آرشیو موزه ملی ایران)

تابوت جوبجی

در آرامگاه جوبجی دو تابوت مفرغی که تقریباً به موزات یکدیگر، یکی رو به شمال (تابوت شرقی) و دیگری رو به جنوب (تابوت غربی) به صورت مورب به فاصله ۱۴۸ سانتی‌متر از یکدیگر نهاده شده‌اند، قرار گرفته بودند. این تابوت‌ها به شکل وان حمام هستند. به نظر می‌رسد بهترین شکل برای قرار دادن بدن انسان درون آن است؛ یعنی حالت جنینی/ پاهای جمع شده روی شکم، با سری که در بخش هلالی قرار گرفته است. هریک از تابوت‌ها، از کف و از درون، ۱۳۷ سانتی‌متر درازا داشته‌اند. بلندای تابوت غربی ۶۳ و تابوت شرقی ۵۷ سانتی‌متر است. لبه هر دو تابوت به بیرون برگشته‌اند که به طور جداگانه به شکل نواری با میخ‌های متعدد به لبه تابوت پرچ شده‌اند. احتمالاً هر دو تابوت هشت دسته هلالی شکل داشته که به صورت جداگانه ریخته‌گری شده و ابعاد آن‌ها کمی با هم متفاوت است. بر اساس مطالعات انسان‌شناسی، اسکلت گورخفتگان جوبجی به دو نفر مونث تعلق داشتند. یکی کمتر از ۱۷ سال که در تابوت شرقی آرمیده است و دیگری بین ۳۰ تا ۳۵ سال که در تابوت غربی خوابیده است (شیشه‌گر، ۱۳۹۰: ۳۰ و شیشه‌گر، ۱۳۹۶: ۲۰۲-۲۰۳) و (شکل ۱۱).

شکل ۱۱- قطعاتی از تابوت غربی و تابوت شرقی آرامگاه جوبجی-موزه ملی ایران (Wicks, 2012: 108)

تابوت جوبجی و ارجان با نمونه‌های مفرغی U شکل دیگری که از برخی کاوش‌های ایران مانند تابوت مفرغی کلن که از املش به دست آمده و تاریخ آن پایان سده ۸ و آغاز سده ۷ ق. م پیشنهاد شده و تابوت برنزی وانی شکل زیویه که از سقز کردستان به دست آمده (شیخی، ۱۳۹۲: ۷۳) قابل مقایسه است. در سال‌های ۱۹۲۵ و ۱۹۲۶ هنگامی که سرلئوناردولی در عراق امروزی (میان‌رودان باستان) شهر اور را حفاری می‌کرد، در ویرانه‌های بنای جنوب غربی، دو تابوت مسی وانی شکل نزدیک به هم یافت. هر تابوت حاوی یک شخص مونث پیچیده شده در پارچه‌های کتان یا پشمی بود. تابوت‌های اور، به نظر پنه‌لوپه ویدوک ممکن است به دو کاهن زن که در بنای گپ پار ایو ۲ می‌زیستند تعلق داشته باشد. این تابوت متعلق به پایان سده ۸ تا آغاز سده ۷ ق. م است (Wicks, 2012: 20 & weadock, 1975: 112 & Barnet, 1956: 116). در نمرود (کلحو) در شمال میان‌رودان، کاوشگران عراقی چهار آرامگاه سردابه‌ای با تاق گهواره‌ای، مربوط به آشور نو یافتند. در اتاق تدفین آرامگاه شماره ۳، سه تابوت مفرغی وانی شکل به دست آمد. آرامگاه‌های مذکور در سال ۱۹۵۰ نیز از سوی مالوان حفاری شدند (Hussein, 2016: 13) (شکل ۱۲). در محله عاره‌بان قدیم که در شمال غرب قلعه اربیل واقع شده است، گوری مربوط به دوره آشور نو شناسایی شد که از درون گور تابوتی به دست آمد. بعد از جمع‌آوری قطعات شکسته و مرمت آن، مشخص شد که تابوت به شکل وانی شکل است (گزارش کاوش، ۲۰۱۰: ۱۱).

شکل ۱۲- تابوت مفرغی وانی شکل یافته شده از آرامگاه نمرود در عراق (Hussein, 2016: 100)

در تپه زنجیرلی در مرکز جنوب ترکیه و در استان غازی آنتپ در آناتولی شرقی، یک تابوت برنزی وانی شکل از جنس مس و دارای دسته‌های مفرغی به‌دست آمد. تاریخ این تابوت پیش از ۶۷۰ ق. م برآورد شده است (Wicks, 2012: 28). همچنین در موزه تمدن آنکارا در ترکیه سه تابوت وانی شکل نگهداری می‌شوند. یکی از آن‌ها که گفته شده از آناتولی شرقی به این موزه آورده شده، تاریخ که برای آن پیشنهاد شده سده ۷ ق. م است. این تابوت دارای چهار دسته افقی ساده است و همچنین روکشی از چرم سفید رنگ دارد. دو تابوت دیگر از ارزنجان در شمال شرق ترکیه/ آناتولی شرقی به‌دست آمده‌اند (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۸۱).

نتیجه‌گیری

در دوره ایلام نو با توجه به شرایط اقلیمی، و همچنین برهمکنش‌ها منطقه ای، با دو نوع الگوی معماری آرامگاهی مواجه هستیم:

آرامگاه سردابه‌ای: این آرامگاه‌ها در داخل زمین حفر شده و تا حدودی نیمه زیرزمینی بوده‌اند، آرامگاه سردابه ای با سقف هلالی، دارای فضایی مربع یا مستطیل شکل که برای ساخت از مصالح خشت یا آجر و ملات آن گچ و گل بوده است. کف اتاق تدفین از آجر یا خشت فرش شده و در پاره‌ای موارد تمام فضای اتاق با اندود گچ سفید شده است. سکوهایی جهت تدفین، ورودی‌هایی تاق‌دار و برخی دارای پله‌هایی جهت ورود بوده‌اند. مطالعات نشان می‌دهند منشأ این نوع آرامگاه‌ها را با کمی تمایز از نظر ساختاری در آرامگاه‌های سلسله‌های اولیه میانرودان مانند مقبره ملکه شوب‌آد در اور قابل جستجو است، و به نظر می‌رسد این الگوی معماری آرامگاهی بر اساس برهم‌کنش‌های منطقه‌ای میان دو سرزمین میانرودان و ایلام، و همچنین شرایط اقلیمی مشابه هر دو سرزمین، ایجاد گردیده است.

آرامگاه‌های سنگی: این آرامگاه‌ها در درون زیر زمین حفر می‌شدند و دارای فضای مستطیل شکل، ساخته شده از دیوارهای سنگی و تخته‌سنگ‌های بزرگ و در آن‌ها از گچ به عنوان ملات استفاده شده است. آرامگاه ارجان و تا حدودی آرامگاه جوبجی (سقف آرامگاه جوبجی احتمالاً سقف آن از نوع طاق خرپشته ای است) از نمونه‌های بدست آمده است. به‌کار بردن سنگ به‌جای خشت، در ساخت آرامگاه ارجان و جوبجی نیز تفاوت محلی، فرهنگی، اجتماعی و شاید زمانی آغاز هخامنشی را نشان می‌دهند. به‌ویژه این تفاوت را می‌توان در سقف خرپشته‌ای سنگی آرامگاه جوبجی (اوج ساختار معماری با سقف خرپشته ای را می‌توان در مقبره‌ای که منسوب به کوروش هخامنشی است، مشاهده نمود)، به‌جای سقف‌های هلالی یا گهواره‌ای معمول در معماری دشت‌های پست دید.

سقف آرامگاه‌های جوبجی و ارجان یادآور سقف‌های آرامگاه‌های ارتفاعات و دامنه‌های دو سوی کوه‌های زاگرس که بیشتر پوششی از تخته‌سنگ‌های بزرگ داشتند که روی گورهای حفره‌ای دوره آهن را در مناطق پیش‌کوه و پشت‌کوه در لرستان و ایلام بلند را می‌پوشاند، بود.

در مجموع آرامگاه‌های جوبجی و ارجان با اتاقک‌های ساخته شده از سنگ با پوششی از تخته‌سنگ‌های بزرگ جهت پوشش سقف؛ یادآور معماری آرامگاه‌های مناطق بلند ایلام و لرستان است، اما آنچه الگوی معماری آرامگاه جوبجی و ارجان را به آرامگاه‌های مناطق پست ایلام نزدیک می‌سازد، استفاده از ملات گچ جهت اندود در این آرامگاه‌هاست. از طرف دیگر الگوی منطقه‌ای و دسترسی راحت‌تر به مصالحی چون سنگ، تاثیر زیادی در ساخت این آرامگاه‌ها داشته است.

در میان محوطه‌های ایلام نویی، محوطه‌های دیگری چون تل گسر در دشت رامهرمز فضایی مربع با آجر و سقفی مسطح با لوح‌های گلی داشته است، که از لحاظ ساختار معماری از دو الگوی معماری شوش و ارجان پیروی می‌کند.

یکی از شاخص‌ترین گونه‌های تدفین خاکسپاری در تابوت است؛ و نشانگر شهرنشینی پیشرفته و وجود سازمان گسترده و تشکیل یافته مذهبی در امر تدفین است. این نوع سنت تدفین با توجه به تابوت‌های وانی شکل که از ارجان، جوبجی، زیویه، املش، نمرود، اور، گورمحلۀ عاره‌بان، زنجیرلی و آنکار به دست آمده، احتمالاً نمی‌توانسته به عنوان سنتی همه‌گیر و اجرا شده برای همه افراد جامعه مورد استفاده قرار گرفته باشد؛ بلکه بین طبقات اشراف رایج بوده است.

رسم تدفین در تابوت وانی شکل از گل پخته در ایلام به هزارۀ سوم ق. م از می‌گردد، ولی آغاز ساخت تابوت‌های فلزی وانی شکل با توجه به بررسی‌های صورت گرفته به سده ۸ ق. م می‌رسد و شاید بتوان منشأ آن را در میان‌رودان جستجو کرد و تداوم ساخت آن را در سده ۷ ق. م در این سرزمین دید، و ظهور آن‌ها را در سده‌های ۷ تا ۶ ق. م در غرب و جنوب غرب ایران و آناتولی شرقی دنبال کرد.

پی‌نوشت

¹ QUEEN SHUB-AD

² Gip –Par –iu

کتاب‌نامه

۱. ایمان‌پور، محمد تقی وکائید، زهرا، ۱۳۹۶، نقش سرزمین‌های شرقی عیلام: ارجان و ایزه، در انتقال فرهنگ عیلام نو به پارس، جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماری دوم، پاییز و زمستان.
۲. تی پاتس، دنیل، ۱۳۸۵، باستان‌شناسی ایلام، ترجمه‌ی زهرا باستی، تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ اول.
۳. پیغمبری، حمیدرضا، ۱۳۹۳، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های حوزه خلیج فارس در هزارۀ سوم ق. م، پایان‌نامه دکتري، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
۴. توحیدی، فائق، خلیلیان، علی‌محمد، ۱۳۶۱، «گزارش بررسی اشیای آرامگاه ارجان- بهبهان». مجله اثر، شماره‌های ۷، ۸ و ۹، پاییز، صص: ۲۳۲-۲۹۰.
۵. چایچی امیرخیز، احمد، سعیدی هرسینی، محمدرضا، ۱۳۸۱، نگاهی به تدفین تابوتی در ایران باستان، تهران: ناشر سمیرا.
۶. شیشه‌گر، آرمان، احمدنیا، روناک، ۱۳۹۰، «آرامگاه سلطنتی از دوره ایلام نو- مرحله ۳ ب (۵۳۹-۸۵۸ ق. م)». مجله اثر، شماره ۵۲، بهار، صص: ۳۲-۴۹.
۷. شیشه‌گر، آرمان، ۱۳۹۳، آرامگاه دو بانوی ایلامی از خاندان شاه شوتور نهونته پسر ایندد دوره ایلام نو- مرحله ۳ ب (حدود ۵۸۵ تا ۵۳۹ ق. م)، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
۸. شیشه‌گر، آرمان، ۱۳۹۶، «دو شاهزاده ایلام نو و تدفین آن‌ها، مجموعه مقالات ایران: فرهنگ‌های کهن بین آب و بیابان موزه ملی»، بهار و تابستان، صص ۲۰۲ و ۲۰۳.
۹. شیخی، مهتا، ۱۳۹۳، آثار گنجینه‌های زیویه، تهران: انتشاراتی پازینه.
۱۰. علیزاده، عباس، ۱۳۶۵، «آرامگاهی مربوط به ایلام نو در ارجان»، مترجم وطن‌دوست، مجله اثر، شماره ۱۲-۱۳ و ۱۴، زمستان، صص ۲۸۶-۲۶۵.

۱۱. علیزاده، عباس، احمدزاده، لقمان، امیدفر، مهدی، ۱۳۹۵، سیستم‌های استقرار و فرهنگ‌های باستانی دشت رامهرمز جنوب غرب ایران، ترجمه‌ی ماندانا کرمی و رامین یشمی، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
۱۲. عبداللهی، حسن، ۱۳۸۰، فرهنگ تدفین در لرستان (نیمه اول هزاره اول قبل از میلاد)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
۱۳. کرافورد، هریت، ۱۳۸۷، سومر و سومریان، ترجمه زهرا باستی، تهران: انتشارات سمت.
۱۴. گیرشمن، رومن، ۱۳۷۵، چغازنبیل (دور-اونتاش) تمنوس (محله مقدس)، معابد، کاخ‌ها، قبور (جلد دوم)، ترجمه اصغر کریمی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۵. مجیدزاده، یوسف، ۱۳۸۶، تاریخ و تمدن ایلام، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم.
۱۶. مجیدزاده، یوسف، ۱۳۹۴، تاریخ و تمدن بین‌النهرین (جلد ۳)، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاه.
۱۷. العراق، مسیر سعید الرزاق، ۱۹۸۰، نتائج اعمال هیئه احياء مدینه اشور للموسم الثاني سنه ۱۹۷۹ م سومر عدد خاص.
۱۸. مار غرته فن اس، ارنلف هاوسلايتر، حيدر حز حسين، نادر بزمحمد، بمساهمه من امانويل بتي و فرنكلين تورت، التنقيبات في مدینه اربيل، ۲۰۰۹-۲۰۱۱، المدفن الاشوري الحديث ۲۰۱۲.
۱۹. النجفی، حازم محمد، ۱۹۸۷-۱۹۸۸، تل السیب، سومر، ۴۵.
۲۰. الوردی، محمود فارس عثمان، ۲۰۰۶، المدافع فی العراق القديم، رساله ماجستير غير منشوره، جامعه موصل.
۲۱. ابراهيم، جابر خليل، ۱۹۸۳، مدفن حميدات، سومر، عدد ۳۹.
۲۲. حنون، نائل، ۱۹۷۶، عقاید ما بعد الموت فی العراق القديم، بغداد.
23. Alvarez-Mona, J, 2010, The Arjān Tomb, at the cross- roads of the Elamite and the Persian Empires, Peeters Leuven, Paris. Walpole, M. in Acta Iranica, 49.
24. Barnet, R, D, 1956, The Treasure of Ziwiye “ IRAQ , Vol. XVIII: 116.
25. Carter, Elizabeth, 1994, Bridging the gap between the Elamites and the Persians in southeastern Khuzistan in Sancisi-weerdenburg, H., Kuhrt, A., & Root, M.C., eds., “Achaemenid History VIII. Continuity and change “, Leiden : Nederlands Instituut Voor het Nabiji Oosten .
26. Curtis, John, 2008, The Bronze Coffins from Nimrud, New Light on Nimrud: Proceedi ngs of the Nimrud Conference 11th-13th of March, London British Institute for the study Iraq in Association with The British Museum.
27. Ghirshman, Roman, 1965, Suse au Temps de Sukkalmah Campagne de Fouilles 1963-64 Arts Asiatiques XI.
28. Ghirshman, Roman, 1966, Susa: Campagne de Lhiver 1964-65. Asiatiques XII.
29. Ghirshman Roman, 1968, Suse :Camagne de L hiver 1964-1965, Arts Asiatiques.
30. Hussein, Mahmoud, 2016, the Queen Tombs, Michigan.
31. Mecquenem, Roland, de ,1943, “Fouilles de Suse 1933-38, MMAI 29, PARIS.
32. Mecquenem, R. de, 1922, ”Fouilles de Susa, campagnes des annees 1914, 1921, 1922”, RA 19, PP. 109-140.
33. Miroscheji, Pierre. de ,1974, Tepe Jalyan- une necropole de. III e Millenaire a. v. j-c au Fars Oriental Arts Asiatiques X X X.
34. Mirosscheji, P, 1981, Fouilles du chantire Ville Royal II a Suse(1975-1977) I. Niveaux elamites, ‘Cahiers de la Delegation Francaise en Iran’, 12.
35. Steinkeller, Piotr, 1980, “ The Old Akkadian term for Easterner “, RA vol. 74 :1-9.
36. Steinkeller, Piotr, 2007, New Light on Šimaški and Its Rulers, ZA Vol. 97: 215-32.
37. Weadock, Penelope, N, 1975, The Giparu at Ur, Iraq, London: The British Institute of Persian studies, Vol. 37.
38. Wicks, Yasmina, 2012, Bronze Bathtub coffins, in the Context of 8th-6th Century B. C. E. Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices, Oxford: Archaeopress.
39. Woolley, Charles Leonard, 1934, The Royal Cemetry Ur excavations II., Californis, the University musum.